

ชีวิตครอบครัวของกระฎุมพีข้าราชการในสมัย สมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม

ณัฐพงษ์ สกุลเลี้ยว¹

บทคัดย่อ

ชีวิตครอบครัวดำเนินอยู่ภายใต้โครงสร้างทางสังคมการเมือง ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ซึ่งเป็นแกนกลางของความสัมพันธ์ทางสังคมในยุคจารีตได้ถูกนำมาใช้กำกับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัวด้วย การครองชีวิตในครัวเรือนในอดีตจึงซ้อนทับกับการครองชีวิตในโลกสังคมการเมืองภายนอก กล่าวคือ มุสนายต้องให้การอุปถัมภ์ไพร่ เช่นเดียวกันกับหัวหน้าครอบครัวที่ต้องคอยอุปถัมภ์สมาชิกจำนวนมากในครอบครัวของตน ชีวิตครอบครัวของกระฎุมพีข้าราชการมีความแตกต่างจากเดิม สมาชิกภายในครอบครัวลดจำนวนลงเนื่องจากพวกเขาไม่นิยมการมีภรรยาน้อยและไม่จำเป็นต้องเลี้ยงดูบ่าวไพร่ในสังกัด อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ภายในครอบครัวก็ยังดำรงอยู่ แต่จำกัดลงมาเฉพาะในหมู่คนที่มีความสัมพันธ์ทางสายเลือด สามีผู้เป็นหัวหน้าครอบครัวยังมีหน้าที่อุปถัมภ์ภรรยาและลูก รวมไปถึงพี่น้องและเครือญาติอีกมากที่เข้ามาพึ่งพาอาศัย ครอบครัวแบบกระฎุมพีข้าราชการจึงยังไม่ใช่ครอบครัวที่มีความเป็นส่วนตัวแบบครอบครัวในสังคมสมัยใหม่

คำสำคัญ: รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ประวัติศาสตร์ครอบครัว กระฎุมพีข้าราชการ

¹ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร <Email: Nattaphongs@nu.ac.th>

The Family Life of a Bureaucratic Bourgeoisie during the Absolutist State Siam

Nattaphong Sakulleaw²

ABSTRACT

Family life operates within the framework of the socio–political structure. Patronizing relationships, which formed the core of traditional social relations, were also applied among family members. Life within the household, therefore, overlapped with life in the external political society; for example, the master must patronize the commoners, and similarly, the head of a family must patronize various family members. The family life of the bureaucratic bourgeoisie was different in several ways. The modern bourgeoisie did not favor having concubines and was not obligated to support subordinate servants. However, patronizing relationships within the family still existed, though they were limited to those related by blood. The husband, as the head of the family, was responsible for supporting his wife and children, as well as dependent siblings and relatives. The bureaucratic bourgeois family was therefore less private than families in a modern society.

Keywords: Absolutist State, History of Family, Bureaucratic Bourgeoisie

² Assistant Professor, Department of History, Faculty of Social Sciences, Naresuan University <Email: Nattaphongs@nu.ac.th>

บทนำ: ประวัติศาสตร์ครอบครัวในฐานะส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์สังคม

ตั้งแต่ช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 นักประวัติศาสตร์ในโลกตะวันตกเริ่มตั้งคำถามกับการศึกษาประวัติศาสตร์แบบเดิมที่หมกมุ่นอยู่กับเรื่องราวทางการเมืองและการกระทำของมหาบุรุษ พร้อมกันนั้นก็เรียกร้องให้เกิดการศึกษา “ประวัติศาสตร์ของส่วนรวม” (collective history) เนื่องจากเห็นว่าเราไม่สามารถทำความเข้าใจส่วนหนึ่งส่วนใดของชีวิตทางสังคมได้โดยแยกขาดออกจากส่วนอื่น ๆ ดังนั้น กิจกรรมทั้งหมดของมนุษย์จึงควรได้รับการศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์และแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์แบบใหม่นี้ถูกทำให้มีความชัดเจนมากขึ้นผ่านการทำงานของนักประวัติศาสตร์ฝรั่งเศสที่รู้จักกันในนามว่า “สำนักอ็อลนาลส์” (Annales school) ตั้งแต่ช่วงคริสต์ทศวรรษ 1920 (Burke, 1993, pp. 14–16)

การศึกษาประวัติศาสตร์ครอบครัวเป็นส่วนหนึ่งของกระแสความสนใจประวัติศาสตร์สังคมแบบใหม่นี้ดังกล่าวนักประวัติศาสตร์ครอบครัวให้ความสำคัญกับการศึกษาประชาชนทั้งหมดมากกว่าการเพ่งเล็งไปที่ปัจเจกบุคคลผู้ยิ่งใหญ่หรือเหล่าชนชั้นนำเพียงหยิบมือ รวมถึงยังต้องการประกอบสร้างรูปแบบการใช้ชีวิต (the life patterns) ของผู้คนธรรมดาสามัญในอดีตขึ้นมาใหม่อีกครั้ง โดยมีเป้าหมายที่จะทำความเข้าใจว่าปัจเจกบุคคลและครอบครัวตอบสนองอย่างไรในกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ (Hareven, 1977, p. 57) ความสนใจดังกล่าวกระตุ้นให้เกิดการสำรวจประสบการณ์ทางด้านต่าง ๆ ของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตครอบครัว (family life) ที่เคยถูกละเลยไป ไม่ว่าจะเป็นการเจริญวัย, การเกี่ยวพาราสี, การแต่งงาน, การอบรมเลี้ยงดูเด็ก, หรือการใช้ชีวิตในครอบครัว เป็นต้น ทั้งหมดนี้คือความพยายามที่จะทำให้ประสบการณ์ของมนุษย์ในอดีตเหล่านี้กลับมาโลดแล่นอยู่ในปัจจุบันอีกครั้ง แต่ขณะเดียวกันก็ตระหนักถึงความสลับซับซ้อนของความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ (Hareven, 1991, p. 95)

ประวัติศาสตร์ครอบครัวในฐานะแนวทางการศึกษาอดีตที่มีลักษณะเฉพาะเป็นของตัวเองเริ่มปรากฏชัดขึ้นเมื่อ ฟิลิปป์ เอรีแอส (Philippe Aries) พิมพ์หนังสือเรื่อง *Centuries of Childhood* ออกมาในปี 1960 (ก่อนที่จะแปลและตีพิมพ์เป็นภาษาอังกฤษในปี 1962) และเสนอว่า “ความเป็นเด็ก” อย่างที่เรารับรู้กันนั้นเพิ่งปรากฏขึ้นในช่วงต้นสมัยใหม่และมีความเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับครอบครัวแบบสมัยใหม่ (หรือครอบครัวแบบคู่สามีภรรยา) ที่กำลังก่อตัวขึ้น ครอบครัวแบบใหม่นี้ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ที่เป็นส่วนตัวและใกล้ชิดระหว่างพ่อแม่กับลูกมากกว่าเรื่องเกียรติยศของสายตระกูลหรือความมั่งคั่งของมรดก ลักษณะเช่นนี้แตกต่างจากครอบครัว

ในยุคก่อน (ไม่ว่าจะในฝรั่งเศสหรืออังกฤษ) ที่ห่างไกลจากการเป็นพื้นที่แห่งความเป็นส่วนตัว นอกจากนั้นยังเกี่ยวข้องกับความเป็นชุมชนอย่างชัดเจน เนื่องจากการครองเรือนแบบเดิมนั้นเปิดกว้างให้บรรดาสมาชิกคนอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ญาติเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ด้วย เฮอร์แอสเรียกครอบครัวแบบเก๋านี้ว่า “บ้านใหญ่” (the “big house”) ครอบครัวแบบเดิมจึงเป็นสถาบันทางสังคมที่ปฏิบัติหน้าที่บางอย่างในเชิงสาธารณะ (public function) และมีมิติในเชิงสังคมอยู่ด้วยอย่างแนบแน่น (the family’s sociability) (Hareven, 1991, pp. 95–96)

หลังจากนั้น การวิเคราะห์ว่าชีวิตครอบครัวตอบสนองอย่างไรต่อกระบวนการเข้าสู่สังคมสมัยใหม่และการทำงานในระบบทุนนิยมอุตสาหกรรมก็ได้รับความนิยมน้อยอย่างกว้างขวาง ประวัติศาสตร์ครอบครัวของโลกตะวันตกจึงกลายเป็นเรื่องราวของการหดตัวลงทีละน้อย คือ จากตระกูล (clan) ขนาดใหญ่ในยุคจารีต มาสู่ครอบครัวขยาย (stem family) ในช่วงต้นสมัยใหม่ และมาสู่ครอบครัวเดี่ยว (the nuclear family) ในยุคอุตสาหกรรม (Burke, 1993, pp. 53–55) และในระยะเวลาต่อมาชีวิตครอบครัวยังถูกนำไปเชื่อมโยงกับการศึกษาประวัติศาสตร์อารมณ์ความรู้สึกอีกด้วย โดยเฉพาะในประเด็นเรื่องความเป็นส่วนตัว ความเอื้ออาทร อำนาจและการเชื่อฟัง ระเบียบวินัยหรือความรัก ที่เปลี่ยนแปลงไปมาตลอดระยะเวลาในประวัติศาสตร์ (ดู Sakulleaw, 2023, pp. 6–10)

ในกรณีของสังคมไทย ปาฐกถาเรื่อง “ประวัติศาสตร์สังคมคืออะไร” ของ เกร็ก เรย์โนลด์ (Reynolds, 2007, pp. 55–90) ที่บรรยายให้กับสถาบันไทยคดีศึกษาเมื่อปี 1979 ถือเป็นหมุดหมายหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมได้กลายเป็นกระแสที่เป็นรูปเป็นร่างมากขึ้น หลังจากนั้นเป็นต้นมา นักประวัติศาสตร์ก็ผลิตงานเชิงประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมในแง่มุมต่าง ๆ ออกมาอย่างไม่ขาดสาย (Sakulleaw, 2021, pp. 56–63) แต่ถึงกระนั้นประวัติศาสตร์ครอบครัวก็ได้รับความสนใจเพียงเล็กน้อยและเท่าที่พอจะมีอยู่บ้างก็มักจะเป็นการศึกษาจากมุมมองของรัฐและผู้ปกครองที่ขยายอำนาจเข้ามาควบคุมปกครองพลเมืองผ่านการกำหนดนิยามความหมาย “ครอบครัวที่ดี” ให้กับผู้คนในสังคม (Charoenkul, 2008; Nimmannorrawong, 2015; Comenampad, 2004; Wongyannawa & Friends, 2018) ส่วนข้อมูลที่เผยให้เห็นถึงวิถีชีวิตในครอบครัวของผู้คนที่เปลี่ยนแปลงไปในช่วงเวลาต่าง ๆ กลับแฝงซ่อนเร้นอยู่ในการศึกษาในประเด็นอื่น ๆ ที่มีความเกี่ยวข้องอยู่โดยอ้อม โดยเฉพาะการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความเป็นหญิง ความเป็นชายหรือความเป็นเด็ก (Leesiritwitaya, 2008; Chusangsri, 1991; Charoenporn, 2003;

Phantprasit, 2013) อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการศึกษาเหล่านี้จะให้ข้อมูลเกี่ยวกับชีวิตครอบครัวที่น่าสนใจเป็นอย่างมาก แต่ก็อยู่ในลักษณะที่แยกออกจากกันเป็นส่วน ๆ อย่างไม่เชื่อมโยงกัน จึงอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาประวัติศาสตร์สังคมที่ใช้ชีวิตครอบครัวเป็นแกนกลางในการอธิบายอย่างมีปฏิสัมพันธ์กับพลวัตความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์นั้นยังไม่เกิดขึ้น

วัตถุประสงค์

บทความชิ้นนี้ต้องการศึกษาความเปลี่ยนแปลงในมิติชีวิตครอบครัวของชาวสยาม ณ ต้นธารของการก้าวเข้าสู่ความสมัยใหม่ตั้งแต่ช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการปฏิรูประบบการเมืองการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้เปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ของผู้คนในสังคมหลากหลายด้าน โดยเฉพาะการยกเลิกระบบไพร่และการสร้างระบบราชการสมัยใหม่ขึ้นเป็นกลไกในการบริหารและปกครองประเทศที่ทำให้คนกลุ่มใหม่ค่อย ๆ ก่อตัวขึ้นมาในสังคมสยาม นั่นก็คือ “ชนชั้นกระฎุมพีข้าราชการ” ซึ่งสุดท้ายแล้วพวกเขาจะกลายเป็นกลุ่มก้อนทางสังคมที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งสำคัญที่สุดครั้งหนึ่งในหน้าประวัติศาสตร์สยามในปี 2475

แม้ว่าที่ผ่านมาจะมีงานศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ในมิติต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับคณะราษฎรและชนชั้นกระฎุมพีข้าราชการออกมาอยู่ไม่น้อย แต่ทว่าก็ยังไม่มีการเข้าไปสำรวจวิถีชีวิตครอบครัวของคนกลุ่มใหม่นี้ว่ามีความเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง? หรือมีการปรับเปลี่ยนเพื่อตอบสนองต่อความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในระดับสังคมการเมืองหรือไม่? อย่างไร? งานที่ดูเหมือนจะเกี่ยวข้องกับการศึกษาชีวิตครอบครัวอยู่ไม่น้อย นั่นคืองานของ สุรเชษฐ์ สุขลากิจ เรื่อง ผัวเดียวเมียเดียว (Sukhlabhkich, 2013) ก็เป็นการศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์ความคิดของการผลักดันอุดมการณ์ ผัวเดียวเมียเดียวในสังคมไทยที่มีนัยเกี่ยวข้องกับการสร้างความชอบธรรมให้การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางการเมืองมากกว่าที่จะลงไปศึกษาเก็บข้อมูลสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในวิถีชีวิตของผู้คนในช่วงการปฏิวัติ ทางด้านงานของชานนท์ ยอดหงษ์ เรื่อง *หลังบ้านคณะราษฎร* (Yodhong, 2023) ก็เป็นการแสดงให้เห็นถึงบทบาททั้งเบื้องหน้าและเบื้องหลัง ของบรรดาภรรยาของคณะราษฎรเท่านั้น โดยที่ไม่ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์กับสมาชิกคนอื่น ๆ ที่มีส่วนร่วมอยู่ในชีวิตครอบครัวของชนชั้นกระฎุมพีข้าราชการแต่อย่างใด ผู้เขียนจึงหวังว่าเรื่องราวที่กำลังจะดำเนินไปต่อจากนี้ จะช่วยให้เรามีความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ครอบครัว ณ ช่วงเวลาหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทยได้มากยิ่งขึ้น

กรอบแนวคิดในการวิจัย

ชีวิตครอบครัวหรือความสัมพันธ์ระหว่างคนกลุ่มต่าง ๆ ที่ดำรงอยู่รวมในครอบครัวเดียวกันนั้นมีความสัมพันธ์กับบริบทเงื่อนไขของชีวิตทางสังคมการเมืองที่ดำรงอยู่ภายนอกเสมอ ดังนั้น เมื่อโครงสร้างทางสังคมการเมืองเปลี่ยนแปลงไปจึงส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงภายในชีวิตครอบครัวของผู้คนในสังคมด้วย

วิธีดำเนินการวิจัย

บทความนี้เป็นการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ที่ต้องการแสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงในมิติของชีวิตครอบครัวของผู้คนในสังคมอย่างเชื่อมโยงกับความเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างทางสังคมการเมือง ดังนั้นผู้วิจัยจึงเลือกใช้ข้อมูลจากหนังสืออนุสรณ์งานศพเป็นหลักฐานหลัก เนื่องจากหลักฐานดังกล่าวสามารถสะท้อนบรรยากาศและความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในครอบครัวข้าราชการในช่วงสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ผู้วิจัยยังใช้ข้อมูลจากหลักฐานชั้นรองต่าง ๆ มาประกอบเพื่อทำให้ภาพของชีวิตครอบครัวของผู้คนภายใต้โครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมืองของสยามยุคเริ่มต้นเข้าสู่ความสมัยใหม่มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น

ผลการวิจัย

ชีวิตครอบครัวในสังคมจารีต: ชีวิตในเรือนใหญ่ (Big House)

ผู้คนในสังคมสมัยใหม่มักจะคิดว่าชีวิตครอบครัวคือความสัมพันธ์อันเป็นส่วนตัวระหว่างสมาชิกกลุ่มเล็ก ๆ ที่เชื่อมโยงกันโดยสายเลือด แต่จินตภาพดังกล่าวค่อนข้างห่างไกลกับชีวิตครอบครัวในอดีต ดังที่นักวิชาการตะวันตกได้ชี้ให้เห็นว่าเราจำเป็นต้องแยกแยะความแตกต่างระหว่างครอบครัว (family) กับการครองเรือน (household) เพราะการครองเรือนในอดีตหมายรวมถึงสมาชิกจำนวนมากที่เข้ามาอยู่อาศัยร่วมกันในสถานที่แห่งหนึ่ง โดยไม่จำเป็นต้องมีความสัมพันธ์ทางสายเลือดร่วมกันแต่อย่างใด ส่วนครอบครัวนั้นคือกลุ่มคนที่มีความสัมพันธ์ทางสายเลือด โดยไม่จำเป็นต้องอาศัยอยู่รวมในสถานที่เดียวกันก็ได้ ดังนั้น “ครอบครัวแบบขยาย” (extended families) กับ “การครองเรือนแบบขยาย” (extended households) จึงมีความแตกต่างกัน (Hareven, 1974, p. 323)

ชีวิตครอบครัวของคนในยุคกลางเกี่ยวโยงถึงสมาชิกคนอื่นอีกมากที่ใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันในครัวเรือน ไม่ว่าจะเป็นญาติพี่น้องหรือข้ารับใช้ ชีวิตครอบครัวจึงไม่ได้เป็นเรื่องส่วนตัวระหว่างพ่อ-แม่-ลูกอย่างในปัจจุบัน แต่ดำเนินไปท่ามกลางสมาชิก

ที่หลากหลายและมีอำนาจลดหลั่นกันเป็นลำดับชั้น เช่น เจ้านายกับข้ารับใช้ หรือเด็กกับผู้ใหญ่ เป็นต้น เงื่อนไขแบบนี้ทำให้ทักษะในการเข้าสังคม (sociability) มีความสำคัญมากกว่าความเป็นส่วนตัว (Hareven, 1991a, p. 96) และยังทำให้ความนอบน้อม ความจงรักภักดี การเชื่อฟังคำสั่ง ความยุติธรรม ความเอื้ออาทร และระเบียบวินัยเป็นสิ่งสำคัญและถูกเน้นย้ำอยู่เสมอเพื่อรักษาระบบระเบียบภายในครัวเรือน (Perfetti, 2019, pp. 119–132)

กฎระเบียบภายในครัวเรือนนั้นล้อเลียนมาจากระบบระเบียบของสังคมการเมืองในโลกข้างนอก ดังที่ ธเนศ วงศ์ยานนาวา ชี้ให้เห็นว่า ครอบครัวก่อนสมัยใหม่ในตะวันตกเป็นพื้นฐานสำคัญของการควบคุมปกครอง ผู้คนต้องเชื่อฟังพระผู้เป็นเจ้า ในฐานะพระบิดาและความเชื่อฟังดังกล่าวนั้นจะต้องมีต่อการปกครองของผู้นำรัฐกับการปกครองของผู้นำครอบครัวด้วย ชีวิตครอบครัวและการครองเรือนจึงเป็นสายสัมพันธ์ที่ขยายออกไปสู่ระดับสังคมการเมืองภายนอกด้วย (Wongyannawa & Friends, 2018, p. 19) นอกจากนั้น สิ่งที่เกี่ยวข้องกับกิจการสาธารณะต่าง ๆ ก็ถูกดำเนินการขึ้นภายใต้การดำเนินชีวิตครอบครัวและการครองเรือนในสังคมก่อนอุตสาหกรรม (Hareven, 1991b, pp. 254–256)

ชีวิตครอบครัวของชาวสยามในยุคจารีตก็อยู่ในลักษณะดังกล่าว คือ ผู้คนที่ถูกหมายรวมว่าเป็นส่วนหนึ่งในครอบครัวเดียวกันนั้นมีจำนวนมากและไม่จำเป็นต้องเชื่อมโยงกันทางสายเลือดหรือการแต่งงานเท่านั้น แต่ชีวิตครอบครัวยังเกี่ยวข้องกับการบรรดาบ่าวไพร่อีกมากที่คอยรับใช้ใกล้ชิดและดำเนินกิจกรรมอันจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตในแต่ละวันให้ลุล่วงไปได้ ดังนั้นสมาชิกภายในครอบครัวจึงหมายรวมถึงใครก็ได้ที่รับประทานอาหารซึ่งถูกผลิตขึ้นจาก “ครัว” เดียวกัน ดังที่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงได้วิเคราะห์ไว้ว่า แต่เดิมนั้นคำว่า “ครัว” หมายถึงสถานที่สำหรับประกอบอาหารให้มนุษย์ “อยู่กิน” ด้วยกันเป็นสกุลหรือ Family คือ “อยู่” ในบริเวณเดียวกันและ “กิน” อาหารด้วยกัน โดยที่ในบริเวณนั้น ๆ อาจจะมีเรือนหลังเดียวหรือหลายหลัง มีคนในสกุลมีจำนวนมากหรือน้อย แต่ใครก็ตามที่กินอาหารซึ่งมาจากครัวเดียวกันก็ย่อมถือว่าเป็นสมาชิกภายในครัวเรือนนั้นนั่นเอง (Letters of the Princes Episode 3, 1956, pp. 91–94)

เมื่อชีวิตครอบครัวสัมพันธ์กับผู้คนจำนวนมากที่ “อยู่” และ “กิน” ในบริเวณเดียวกัน ครอบครัวจึงมีบทบาทหน้าที่ในทางสังคมการเมืองด้วย สายชล สัตยานุรักษ์ เสนอว่าครอบครัวเป็นรากฐานของการจัดตั้งและควบคุมทางสังคมมาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ สมาชิกในครอบครัวมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันสูง

รวมถึงเป็นรากฐานในการผลิต โดยมีบิดาเป็นประมุขของครอบครัว มีอำนาจเด็ดขาดเหนือคนอื่น ๆ ทั้งหมด ทุกคนจะต้องเคารพเชื่อฟัง การเลี้ยงดูบุตรจึงเน้นที่ความสงบเสงี่ยมเจียมตัว (Sattayanurak, 2015, pp. 20–26) สมาชิกในครอบครัวสัมพันธ์กันในเชิงอุปถัมภ์ที่จะถักทอซ้อนทับไล่ลำดับไปจนถึงมูลนายสูงสุด ดังนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัวจึงเป็นพื้นฐานสำคัญที่ถักทอและจรรโลงความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมจนสามารถก่อรูปเป็นราชอาณาจักรได้ (Sattayanurak, 2023, p. 27) และความสัมพันธ์แบบผู้ใหญ่ผู้น้อยตามลำดับอาวุโสยังปรากฏอยู่ในจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิซึ่งเป็นแบบแผนทางวัฒนธรรมของรัฐและสังคมในยุคจารีตด้วยว่า “คนอันที่...แข่งบมิรู้ยำเกรงท่านผู้เฒ่าผู้แก่...คนผู้นี้ชื่อว่าดิรัจฉานมนุษย์แล” และ “คนทั้งหลายมิได้จำศีลแลมิดำบุญ แลมิได้ยำเกรงผู้เฒ่าผู้แก่พ่อแลแม่...แลตั้งนั้นไว้ อันว่าอายุสมคนทั้งหลายนั้นก็เร่งถอยมา ๆ เมือง ๆ แล” (Nimmanorrawong, 2015, p. 98)

แม้ว่าจะขาดแคลนหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่จะฉายให้เห็นบรรยากาศการดำเนินชีวิตครอบครัวของชาวสยามในสมัยจารีต แต่วรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผน ก็ถือว่าเป็นหลักฐานชั้นดีที่พอจะนำทางให้เราเข้าไปสำรวจวิถีชีวิตครอบครัวในอดีตได้อย่างชัดเจนมากยิ่งขึ้น ตัวละครเอกทั้งสาม คือ ขุนช้าง ขุนแผน และนางพิม มีสถานะเป็นมูลนายท้องถื่นสุพรรณบุรีในสมัยอยุธยา พวกเขาอาศัยอยู่ใน “เรือนใหญ่” ที่รายล้อมไปด้วยเรือนของบ่าวไพร่จำนวนมากในสังกัด ลักษณะการตั้งบ้านเรือนเช่นนี้สอดคล้องกับบันทึกของ ลาลูแบร์ ที่เขียนไว้ว่า ขุนนางผู้ใหญ่ของสยามอยู่เรือนไม้ทั้งหลัง แต่ในเรือนหลังนี้เป็นที่อยู่อาศัยเฉพาะเจ้าบ้าน ภรรยาหลวง กับบุตรธิดาของตนเท่านั้น ส่วนภรรยาน้อยคนอื่น ๆ กับบุตรธิดาของตน ช้าทาสแต่ละคนกับครอบครัวจะมีเรือนหลังเล็ก ๆ แยกกันอยู่ต่างหากจากกัน แต่ก็อยู่ภายในวงล้อมรั้วไม้ไผ่ร่วมกับเรือนของเจ้าบ้าน (La Loubère, 2009, pp. 103–104)

ไคกนาฏกรรมของตัวเอกทั้งสามเริ่มต้นขึ้นจากการขาดหายไปของประมุขในครัวเรือน บิดาของขุนแผนตายเพราะพระราชอาญา บิดาของขุนช้างถูกโจรผู้ร้ายฆ่าตาย ส่วนบิดาของนางพิมตายเพราะติดใช้จากการเดินทางค้าขาย การขาดหายไปของประมุขที่เป็นผู้ชายทำให้ครัวเรือนตกอยู่ในสภาวะระส่ำระสายเพราะขาดผู้คอยปกป้องและอุปถัมภ์ค้ำชูจนทำให้ “เฝ้าเรือนจะเจียบเป็นป่าช้า ผุงข้าจะกระจัดกระจายหนีกรมการสุพรรณมันจะย้ายี้ จะอยู่นี้มิได้แล้วแก้วแม่อา” (Khun Chang Khun Phaen Wat Ko Edition, 2013, p. 26) นี่คือการมณเฑียรความรู้สึกลึกซึ้งของนางทองประศรีตอนที่รู้ข่าวว่าสามีต้องโทษ “พินคอรืบเรือน” จนต้องอพยพลูกชายและบ่าวไพร่ไปอาศัยที่เมือง

กาญจนบุรี จึงกล่าวได้ว่าผู้คนจำนวนมากมีโชคร้ายหรือความเป็นไปร่วมอยู่ใน “ครอบครัว” เดียวกันและหลังจากนั้นเรื่องราวก็ดำเนินไป โดยมีความพยายามที่จะจัดตั้งครอบครัวใหม่ของคนรุ่นลูก (ขุนแผน) และหลาน (พลายงาม) เป็นจุดหมายปลายทาง

อย่างไรก็ตาม การขาดหายไปของบิดาก็ทำให้บทบาทของมารดาโดดเด่นขึ้น ความเป็นไปในครัวเรือนนั้นถูกขับเคลื่อนโดย “แม่เรือน” ที่คอยกำกับ ควบคุม และปกครองบรรดาบ่าวไพร่ให้ทำการผลิตเพื่อเลี้ยงปากเลี้ยงท้องทุกชีวิตที่ “อยู่กิน” ด้วยกัน ครอบครัวจึงเป็นทั้งหน่วยในการผลิตและการบริโภค ชีวิตแต่ละวันในครัวเรือนก็เต็มไปด้วยกิจกรรมทางการผลิตเพื่อดำรงชีพและตอบสนองต่อวาระพิเศษที่อาจจะเพิ่มเติมเข้ามาได้ ไม่ว่าจะเป็นการหมั้นหมาย การแต่งงาน หรือเมื่อหัวหน้าครอบครัวถูกคำสั่งให้ต้องไปราชการในที่ต่าง ๆ ซึ่งย่อมทำให้บ่าวไพร่ต้องทำการผลิตเพิ่มเติมมากกว่าปกติ บรรดาอากาศเช่นนี้แสดงออกมาอย่างแจ่มชัดในคำกลอนเมื่อตอนที่นางทองประศรีสั่งการให้บ่าวไพร่ตระเตรียมสิ่งของให้ลูกชายของตน นั่นคือ ขุนแผนที่กำลังจะต้องออกไปราชการทัพศึก ดังความว่า “ชวนกันขอเจ้าสีเข้าปลา ซ่อมให้ชาวอย่ามีแคลบร้า แล้วใส่กระสอบบรวมรัด ช่วยกันจัดแจงหาแกดำพรว้า พริกกะเกลือ จัดหาเอามาตำ ชะตมขนมทำให้ครบ...อีมีอีรักควักปลาร้า เหม็นหวลลิ้นที่เห็นชี้ขมวน ศรีประจันดามีอีชีตรวน ปลาตุกใส่ไหล่วนปนอย่างไร ให้มีแต่หนอนนอกคลาคล้ำ อีดำดำพริกกะเกลือมาเจือให้ เร่งจัดแจงพร้อมกันให้ทันไป แยะชะยิกไล่เลียดดี อ้ายมีอีกวยฉวยกระบุง ตวงข้าวในยุ้งตากแล้วสี ตักตำข้าวซ่อมพร้อมทันที กระสอบใส่ได้ทีก็งอเต็มไป” (Kun Chang Khun Phaen Wat Ko Edition, 2013, pp. 137–138)

ความสามารถในการกำกับควบคุมบ่าวไพร่นี้เป็นเรื่องสำคัญที่มารดาจะคอย ๆ ถ่ายทอดให้กับลูกสาวที่มีอายุมากพอจะฝากผีฝากไข้ นางพิมจึงใช้การไปสอดส่องดูแลการเก็บฝ้ายในไร่ของบ่าวไพร่เนื่องจากกลัวว่า “มันจะลักจำหน่ายจ่ายแจก เทียวซื้อขายกินเล่นไปทั้งบ้าน...จะว่าขานมันไม่ถนัดใจ” (Kun Chang Khun Phaen Wat Ko Edition, 2013, p. 67) เป็นข้ออ้างในการแอบออกไปหาขุนแผนคนรัก โดยที่นางศรีประจันมารดาที่ไม่ได้เอะใจและยังยั่วให้ลูกสาวใช้อำนาจแห่งความเป็นมุลนายลงโทษบ่าวไพร่ให้หราบจำด้วยความโมโห ดังความว่า “อีชีค่าฉกลักกัญหนักไป จงไว ๆ แม่พิมออกไปดู แม่นจับได้จงใส่ด้วยกระบอง ให้มันร้องปนอ้ายเจ๊กชายหมู ทั้งลักทั้งกินนินทาๆ ฟังเข้าหุบอัย ๆ อีร้อยกล” (Kun Chang Khun Phaen Wat Ko Edition, 2013, p. 67) เช่นเดียวกันกับตอนที่ขุนช้างไปสู่ขอนางพิมก็ได้ให้เหตุผลว่ากิจการต่าง ๆ ในบ้านเรือนขาดคนดูแล เนื่องจาก “แก่นแก้ว[ภรรยาเก่า]ตายแล้ว

เป็นหลายเดือน เงินทองกองเกลื่อนไม่เป็นที่ มันจะฉกไปใช้ใช้พอดี ตาเดียวเท่านี้ดูไม่ทัน” จึงมาสู่ขนางพิมไปเป็นภรรยาโดยที่ “ทรัพย์สินเงินทองทั้งปวงได้ จะยกให้ไว้รันทงข้าไทย มอบเฝ้าเรือนให้เปนแม่เรือน” (Khun Chang Khun Phaen Wat Ko Edition, 2013, pp. 84–85)

ในสังคมจารีต ชีวิตทางเศรษฐกิจกับชีวิตครอบครัวจึงไม่ได้แยกขาดออกจากกัน เหมือนอย่างครอบครัวสมัยใหม่ บ้านและครอบครัวก็ได้เป็นสถานที่แห่งความเงียบสงบ แต่เต็มไปด้วยเสียงโหวกเหวกโวยวายหรือคำทอเพื่อออกคำสั่งและความรุนแรงจากการประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ของปาวไพร ดังนั้นหญิงผู้เป็นแม่เรือนจึงต้องมีปากจัดจ้าน มีทักษะในการดูตาและออกคำสั่ง คำกลอนตอนหนึ่งให้ภาพบรรยายกาศดังกล่าวไว้อย่างดีว่า “ศรีประจันเปิดหน้าต่างแลมา เห็นแล้วเรียกข้าดำอึ่งไป อื่นนั้นฮีนี่ฮี่ครอก แหกมาหาบอกแก่กูไม่ ป่าวกลัวตัวลั่นลงบันได วังไขว่มารับขึ้นเรือนพลัน” (Khun Chang Khun Phaen Wat Ko Edition, p. 116) ทักษะเช่นนี้คงมีส่วนอยู่ไม่น้อยที่ทำให้ชีวิตครอบครัวของตัวละครเอกทั้งสามดำเนินต่อมาได้ แม้ว่าจะขาดประมุขที่เป็นผู้ชายไปก็ตาม

จะเห็นได้ว่าการดำเนินชีวิตครอบครัวในสังคมจารีตสัมพันธ์กับชีวิตของผู้คนจำนวนมากที่ลดหลั่นกันเป็นลำดับชั้น ปาวไพรต้องช่วยกันประกอบกิจกรรมการผลิต อันจำเป็นให้กับครัวเรือน โดยมีมูลนายเป็นคนคอยกำกับ ควบคุม และให้การอุปถัมภ์ เพื่อให้สมาชิกทั้งหมดดำเนินชีวิตอยู่ภายใต้ระบบระเบียบที่ลือมาจากระบบระเบียบของสังคมการเมืองในโลกภายนอก ชีวิตภายในครอบครัวจึงซ้อนทับอยู่กับชีวิตทางเศรษฐกิจและสังคมการเมือง มิได้แยกขาดออกจากกันเหมือนอย่างชีวิตครอบครัวในสังคมสมัยใหม่ นอกจากนั้นบรรยากาศของการครองเรือนและคุณสมบัติของแม่เรือนตามความคาดหวังของสังคมแบบเดิมแตกต่างอย่างยิ่งกับบรรยากาศภายในบ้านและภาพลักษณ์ของแม่บ้านสมัยใหม่ที่ถูกคาดหวังให้มีกิจกรรมารยาทเรียบร้อยเพื่อนำพาบ้านและครอบครัวไปสู่ความสงบสุขและมีความเป็นส่วนตัว (Sakulleaw, 2023) อย่างไรก็ตาม ชีวิตครอบครัวแบบเดิมนี้ย่อมกำลังจะได้รับผลกระทบจากกระบวนการเข้าสู่ความสมัยใหม่และระบบระเบียบของสังคมการเมืองภายนอกที่เริ่มเปลี่ยนไปจากกระบวนการปฏิรูปการปกครองตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 คำถามสำคัญก็คือบริบทที่เปลี่ยนแปลงไปนี้ส่งผลอย่างไรต่อชีวิตครอบครัว โดยเฉพาะในหมู่ชนชั้นกระฎุมพีข้าราชการซึ่งเป็นชนกลุ่มใหม่ที่รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยามสร้างขึ้น

ชีวิตครอบครัวของชนชั้นกรรมพิธีข้าราชการ

โดยทั่วไปแล้ว นักวิชาการมักจะมองว่าชนชั้นกรรมพิธีข้าราชการเป็นที่มาของความเปลี่ยนแปลงหลาย ๆ ด้านในประวัติศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นผู้สร้างสรรค์วัฒนธรรมใหม่ ๆ ที่มีนัยของการตั้งคำถามหรือเป็นปฏิปักษ์กับวัฒนธรรมศักดินาแบบเดิม เป็นผู้นิยามอุดมการณ์เรื่องชาติแบบใหม่ที่มีความสำคัญเหนือกว่าองค์พระมหากษัตริย์ (Sattayanurak, 2022) รวมไปถึงการเป็นผู้สร้างสรรค์ค่านิยมหรือวัฒนธรรมแบบใหม่ ๆ ขึ้นมาในสังคมสยาม อย่างเช่น อุดมคติเรื่องความรักแบบใหม่ (Thanomsassana, 2015) การสนับสนุนวัฒนธรรมผัวเดียวเมียเดียว (Sukhlabhkich, 2013) หรือการยึดมั่นในหลักวิชาการมากกว่าชาติกำเนิด (Mektrirat, 1992) เป็นต้น แน่นอนว่าวัฒนธรรมใหม่ ๆ ที่คนกลุ่มนี้สร้างขึ้นมีคุณูปการสูงและเป็นต้นธารแห่งความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง แต่อย่างไรก็ตาม หากใช้ชีวิตครอบครัวเป็นประเด็นหลักในการศึกษาก็จะพบว่าวิถีชีวิตครอบครัวของชนชั้นกรรมพิธีข้าราชการเหล่านี้มีทั้งส่วนที่ถูกปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับบริบทเงื่อนไขทางสังคมการเมืองแบบใหม่ แต่ในขณะเดียวกันก็มียังคงรักษาขนบธรรมเนียมหรืออุดมการณ์ที่สืบทอดมาจากโครงสร้างทางสังคมแบบศักดินาเอาไว้ด้วยเช่นเดียวกัน

แม่บ้านเต็มเวลา: ภรรยาในอุดมคติแบบใหม่ของข้าราชการกรรมพิธี

ชีวิตครอบครัวและการครองเรือนแบบใหม่หรือแบบคู่สามีภรรยาเริ่มมีความสำคัญมากขึ้นในหมู่กรรมพิธีราชการ (Jory, 2021, p. 163) เนื่องจากวิถีชีวิตการทำงานของพวกเขาดังออกไปจากเดิม ที่สำคัญก็คือไม่ได้ใช้ครอบครัวเป็นหน่วยในการผลิตอีกต่อไป หากแต่ใช้ความรู้ความสามารถของปัจเจกบุคคลเป็นหลักในการแสวงหารายได้มาดำรงชีวิต บ้านและครอบครัวจึงเริ่มกลายเป็น “พื้นที่ส่วนตัว” (private space) ที่แยกขาดออกจากการดำเนินชีวิตในพื้นที่สาธารณะ (public space) โดยเฉพาะเมื่อระบบการทำงานแบบเป็นเวลาเริ่มถูกใช้กับทุกกระทรวงมาตั้งแต่ปี 2435 ทำให้กลางวันกลายเป็นเวลาทำงาน ส่วนกลางคืนหรือตั้งแต่ตอนเย็นหลังเลิกงานเป็นต้นไปก็กลายเป็นเวลาวางสำหรับกิจกรรมอันเป็นส่วนตัว (Peesalee, 2012, pp. 125–126)

นอกจากนั้น ครอบครัวของกรรมพิธีข้าราชการก็น่าจะมีขนาดเล็กลงเพราะรายได้ของพวกเขามีไม่เพียงพอที่จะเลี้ยงคนจำนวนมาก โดยเฉพาะในหมู่ข้าราชการระดับล่างเจ็ดหมื่นกว่าคนที่ได้เงินเดือนโดยเฉลี่ยเพียง 50–300 บาท (ในขณะที่ข้าราชการระดับหนึ่งราชสีห์มีรายได้มากกว่าเดือนละ 700 บาทขึ้นไปจนถึงระดับ 1,000 บาทขึ้นไป) (Mektrirat, 1992, pp. 54–55) ครอบครัวแบบผัวเดียวเมียเดียว

จึงสอดคล้องกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจของพวกเขามากกว่า การมีภรรยาหลายคน จึงถูกมองว่าเป็นที่มาของปัญหาต่าง ๆ ในชีวิตทางโลกและเป็นต้นเหตุแห่งความสับสนเปลี่ยนแปลง และการทะเลาะเบาะแว้ง ในที่สุดแล้วกระฎุมพีชนชั้นกลางก็มีแนวโน้มที่จะนิยมระบบ ผัวเดียวเมียเดียวและปฏิเสธรัตนธรรมผัวเดียวหลายเมียแบบชนชั้นสูง (Sukhlabhkich, 2013, pp. 44–54) ความรักแบบชนชั้นกลาง (ที่จะต้องมอบให้ภรรยาเพียงคนเดียว) ถูกให้ความหมายว่าเป็นรักที่บริสุทธิ์ตรงข้ามกับการแต่งงานแบบคลุมถุงชนและการแต่งงานเพื่อเงินตราหรือเกียรติยศของชนชั้นสูง (Sukhlabhkich, 2013, p. 71)

เงื่อนไขเช่นนี้ทำให้บทบาทของภรรยาเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย กล่าวคือ บทบาทหน้าที่ในการครองเรือนแบบเดิมของภรรยาเอกที่มาพร้อมกับอำนาจในการปกครองและออกคำสั่งเพื่อควบคุมป่าวไพร่ค่อย ๆ เลือนหายไป พร้อมกันนั้น “ภรรยาแบบกระฎุมพี” ที่จะต้องสนับสนุนสามีในด้านอารมณ์ความรู้สึกและการจัดการบ้านเรือนก็เริ่มเกิดขึ้น (Jory, 2021, pp. 166–167) ภรรยากลายเป็น “แม่ศรีเรือน” อยู่ในฐานะมิ่งขวัญของสามีและบุตรธิดาตลอดจนทุกคนในบ้าน ดังที่นายทหารคนหนึ่งได้กล่าวถึงความสำคัญของแม่ศรีเรือนไว้ว่า “จะเผชิญมรสุมของโลกผันแปรไปอย่างไรก็ตาม ถ้าแม่ศรีเรือนยังอยู่ ก็เหมือนขวัญยังดี ย่อมมีหวังที่จะกลับมาสู่ชัยชนะ” (A Cremation Volume of Mrs. Ramchuan Isarangkun Na Ayutthaya, 1973, unpagued)

คุณลักษณะของสตรีแบบชนชั้นสูงที่จะต้องวางตัวได้อย่างเหมาะสม ไม่โกรธง่าย ระวังคำพูดคำจา มีหน้าตาสงบบนึ่ง การเคลื่อนไหวราบเรียบและสง่างาม ลุก นั่ง เดิน อย่างระมัดระวัง และมีความยับยั้งชั่งใจ (Jory, 2021, pp. 145–146) เริ่มถูกถ่ายทอดมาสู่สตรีชนชั้นกระฎุมพีผ่านระบบการศึกษาเพื่อผู้หญิงในช่วงแรก ๆ ที่ต้องการเตรียมให้ผู้หญิงกลายเป็นภรรยาที่ดีซึ่งกำลังเป็นที่ต้องการของข้าราชการผู้ชายจำนวนมาก การเรียนจึงเน้นเรื่องงานบ้าน สุขภาพ การเลี้ยงเด็ก กริยามารยาท เสื้อผ้า การแต่งตัว และนิสัยใจคอ (Jory, 2021, pp. 166–167) ดังนั้น อุดมคติความเป็นผู้หญิงที่ดีจึงถูกกำหนดโดยมีครอบครัวเป็นแหล่งอ้างอิง ดังที่หลักสูตรวิชาจรรยาตามแผนการศึกษาที่กระทรวงธรรมการร่างขึ้นในปี 2455 ได้กำหนดเป้าหมายในการอบรมบ่มนักเรียนหญิงไว้ว่า “[ทำ]หน้าที่แม่เรือนและเปนมารดา” (Sukhlabhkich, 2022, pp. 131–132) โดยเรียนรู้หลักการสำคัญ 3 ประการ คือ ครองตน, ครองคน, และครองสมบัติ ก่อนที่แนวคิดดังกล่าวนี้จะขยายออกไปสู่วงการสื่อชนิดอื่น ๆ ทางด้าน ม.จ.พูนพิสมัย ดิศกุล ก็ได้แสดงความเห็นไว้ในโอกาสการก่อตั้งนิตยสาร สุภาพนารี ในปี 2473 ไว้ว่า แม่บ้าน “จะต้องเป็นผู้สำเร็จกิจการต่าง ๆ ของเคหาสน์

ให้ไปโดยรีบร้อย อย่าให้เป็นที่เดือดเนื้อร้อนใจของผู้ปกครองหรือสามีได้” (Muksong, 2015, p. 97)

ผู้หญิงกรรมพิธีผู้มีความรู้และคุณสมบัติแบบใหม่ดังกล่าวนี้เป็นที่หมายปองของบรรดาข้าราชการกรรมพิธีชายที่มักจะคาดหวังให้พวกเขากลายมาเป็นแม่บ้านเต็มเวลาเมื่อแต่งงาน ดังเช่น ละเอียด พิบูลสงคราม ที่เลิกเป็นครูสอนหนังสือเพื่อติดตามสามีมาอาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ ส่วนภรรยาของ คง อภัยวงศ์ ก็ถูกสามีร้องขอให้ลาออกจากอาชีพครูเนื่องจากเห็นว่าการเป็นแม่บ้านก็มีภาระที่ต้องรับผิดชอบมากพอแล้ว (Yodhong, 2023, pp. 24–29) เป็นต้น และค่านิยมเช่นนี้ก็ยังคงดำรงอยู่ต่อมาอีกหลายทศวรรษ อย่างไรก็ตาม ในเงื่อนไขที่เทคโนโลยีและเครื่องใช้ไฟฟ้ายังไม่ก้าวหน้ามากนัก การเป็นแม่บ้านเต็มเวลานั้นเป็นภาระที่หนักหนา ดังที่ข้าราชการทหารคนหนึ่งได้ระลึกถึงคุณงามความดีและความอดทนของภรรยาที่ต้องแบกภาระหนักทั้งในเรื่องการทำความสะอาดบ้าน การซักผ้า และการประกอบอาหาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับการซักผ้าที่เต็มไปด้วยความยากลำบาก “เพราะเสื้อผ้าของผมแทบทั้งสิ้นเป็นผ้าเลิร์ต...ในปี พ.ศ.2482 ยังไม่มีร้านซักแห้งแพร่หลาย ประยงค์ฯ ต้องใช้น้ำยาซักตามวิธีที่เรียนมา เวลารีดลำบากมากต้องใช้ผ้าเช็ดหน้าทับบนผ้าเลิร์ตหรือสักหลาดอ่อนที่จะรีดเสียก่อน จึงพ่นน้ำไปบนผ้าเช็ดหน้าแล้วรีดทับไปบนผ้าเช็ดหน้า” (A cremation volume of Mrs.Prayong Mungthangtham, 1986, p. 13)

นอกจากจะต้องแบกรับภารกิจอันยากลำบากแล้ว ภรรยาเต็มเวลาของครอบครัวกรรมพิธีข้าราชการยังถูกคาดหวังให้รับภาระต่าง ๆ ที่มีรายละเอียดหยาบหมยอยู่ตลอดทั้งวัน ในหนังสือเรื่อง *การครองเรือน* (Boonyakate, 1973) ที่ถูกเขียนขึ้นมาโดยผู้ขายชนชั้นกรรมพิธีข้าราชการได้สะท้อนความคาดหวังที่พวกเขามีต่อภรรยาได้เป็นอย่างดี หน้าที่สำคัญของภรรยาก็คือจะต้องปรนนิบัติสามีให้ได้รับความสะดวกสบายและรู้สึกเป็นใหญ่ในบ้าน ภรรยาจะต้อง “ตื่นก่อนนอนทีหลัง” คอยรับใช้สามีในทุกกิจวัตรประจำวันอย่าให้ขาดตกบกพร่อง เมื่อตื่นเช้ามาก็จะต้องเตรียมเครื่องแต่งกายของสามีที่จะแต่งไปทำงานไว้ให้พร้อม เตรียมช้อน้ำ สบู่ ผ้าเช็ดตัว แปรงสีฟัน ยาสีฟัน ฯลฯ ของสามีไว้ในห้องน้ำให้เรียบร้อย เมื่อสามีอาบน้ำแต่งตัวเสร็จแล้วก็ยกอาหารเข้ามาให้เขากินได้ และภรรยาควรกินข้าวพร้อมกับสามีเสมอเพื่อจะได้ปฏิบัติหยาบโหน่นี้ให้ หลังจากนั้นก็ต้องคอยตรวจตราดูสิ่งของเครื่องใช้ของเขาคู่ที่เคยมีติดตัวออกจากบ้านเป็นการประจำ อย่าให้ขาดตกบกพร่องได้ เช่น บุหรี่ ไม้ขีดไฟ กระเป๋าตังค์ ผ้าเช็ดหน้า ฯลฯ และจะต้องคอยส่งเขาออกจากบ้านแล้วจึงค่อยทำงานบ้านต่อไป เมื่อสามีกลับมาบ้านเราจะต้องคอยรับหมวก

และสิ่งของที่เขาก็กอดติดมือมาและหาน้ำเย็น ๆ มาให้ดื่ม ภริยาควรนอนที่หลังสามี เพราะเขาอาจต้องการให้เราพูดคุย ป้อนนม หรือปฏิบัติอย่างอื่นอีกก็ได้ เราจะได้สนองกิจนั้น ๆ ตามความต้องการของเขา ต่อเมื่อเขาหลับแล้ว เราจึงควรหลับได้ (Boonyakate, p. 159)

เมื่อครอบครัวของตระกูลพีข้าราชการมักจะประกอบไปด้วยสามีที่รับราชการ และภรรยาที่เป็นแม่บ้านเต็มเวลา ความสัมพันธ์ของทั้งสองจึงไม่เท่าเทียมกันมากนัก ผู้เป็นสามีจะต้องให้การอุปถัมภ์ภรรยาและลูก ส่วนภรรยาถูกคาดหวังให้เป็น “แม่บ้านแม่เรือน” คือทำหน้าที่ดูแลบ้านเรือนให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเพราะเป็นปัจจัยสำคัญที่จะเกื้อหนุนให้การประกอบอาชีพนอกบ้านของสามีก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในหมู่ข้าราชการระดับสูง ดังที่พลเอกท่านหนึ่งได้กล่าวไว้ว่ามักจะมี “งานหลายกระแสไหลเข้าสู่บ้าน...มีญาติบ้าง มิตรสหายบ้าง และนักธุรกิจอื่น ๆ บ้าง ซึ่งไปเยี่ยม...จึงตกเป็นหน้าที่ของแม่บ้านจะต้องให้การต้อนรับและทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยสามี” (A cremation volume of Mrs. Ramchuan Isarangkun Na Ayutthaya, 1973, unpagged) การสังสรรค์กันในบ้านเช่นนี้ “นับว่าเป็นผลดีในการปฏิบัติงานราชการเป็นอย่างมาก [เพราะ]ข้อขัดแย้งกลับกลายเป็นความร่วมมือ ปัญหาต่าง ๆ ขจัดให้หมดสิ้นไปเสียตั้งแต่สนามเทนนิสหรือวงอาหาร” (A cremation volume of Phrakasetsapkit (Num Wan KoMon), 1970, pp. 181–182) และภรรยาที่ปฏิบัติหน้าที่ได้อย่างไม่บกพร่องก็จะได้รับการกล่าวขานว่าเป็น “แม่ศรีเรือน” นั่นเอง

แต่อย่างไรก็ตาม ในบริบทที่ผู้คนยังนิยมมีบุตรมากและนโยบายคุมกำเนิดยังไม่ได้รับการส่งเสริม ชีวิตครอบครัวจึงมิใช่เรื่องของพ่อ แม่ ลูกเพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากแต่ยังเกี่ยวพันกับบรรดาเครือญาติพี่น้องจำนวนมากที่อาศัยอยู่ในครอบครัวเดียวกันด้วย และความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ก็ยังเป็นความสัมพันธ์หลักในหมู่เครือญาติพี่น้องนี้ด้วย

ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ภายในครอบครัวและเครือญาติ

ตั้งแต่เดิมมานั้น ชนชั้นผู้ปกครองของสยามเห็นว่ายิ่งมีจำนวนประชากรมากเท่าไร ประเทศชาติก็จะมีความมั่นคงมากยิ่งขึ้นไปเท่านั้น ส่วนการควบคุมจำนวนประชากรให้มีความเหมาะสมสอดคล้องกับเงื่อนไขในการพัฒนาประเทศ ที่มาพร้อมกับการส่งเสริมเรื่องการวางแผนครอบครัวในประเทศไทยจึงเพิ่งจะเริ่มต้นขึ้นเมื่อประมาณทศวรรษ 2510 นี้เอง (Pradistasil, 1990; Putthapanasub, 1996) เพรเดอริก อาร์เธอร์ นิล ชาวอังกฤษที่เดินทางเข้ามาสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 ตั้งข้อสังเกตว่า ผู้หญิงและผู้ชายในสยามแต่งงานตั้งแต่อายุน้อย ผู้ชายอายุเพียง

25 ปี ก็มีลูก 8-9 คนแล้ว (Nimmannorrawong, 2015, p. 71) ดังนั้น ผู้คนในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงนิยมมีบุตรมาก เราสามารถพบครอบครัวที่มีพี่น้องร่วมท้องเดียวกัน 5-10 คนได้อย่างไม่ยากนัก อย่างเช่น หลวงสังวรยุทธกิจที่เกิดเมื่อปี 2444 และมีลูกถึง 12 คน กับภรรยาเพียงคนเดียว (A cremation volume of Rear Admiral Luang Sangwonyutkit (Sangwon Suwan Chip), 1973) เป็นต้น พ่อแม่บางคนมีบุตรมากถึงขั้น “จำไม่ได้แน่นอนว่าเรียนอยู่ชั้นไหนบ้าง” (A Cremation volume of Mr.Chaem Sirihiran, 1940, unpagged)

การมีบุตรมากทำให้ผู้หญิงต้องให้กำเนิดบุตรอย่างต่อเนื่องยาวนานและบางคนก็ยังคงตั้งท้องแม้ว่าอายุล่วงเลยไปสู่วัยชรา ลักษณะเช่นนี้ทำให้ “พี่คนโต” กับ “น้องคนเล็ก” มีอายุห่างกันมาก และในหลายกรณีลูกของพี่ชายคนโตจะมีอายุมากกว่าหรือเท่า ๆ กับน้องคนสุดท้อง (หลานอายุเท่ากับอา) ดังเช่น นายแหวน เทศวิตาลา ที่กระทั่งอายุ 72 ปีแล้วยังเหลือบุตรคนเล็กที่กำลังอยู่ในวัยศึกษาเล่าเรียนอยู่ 1 คนในขณะที่บุตรคนโต ๆ ล้วนแต่งงานออกไปมีครอบครัวกันหมดแล้ว (A cremation volume of Mr.Waen Thetwisan, 1987, unpagged) หรือครอบครัวของนายหนูช กับนางเลียง ปานชุ่มจิตร์ สมรสกันตั้งแต่ปี 2444 และเมื่อผู้เป็นบิดาถึงแก่กรรมในปี 2467 ในตอนนั้นลูกชายคนเล็กเพิ่งจะอายุได้ 3 ขวบ ขณะที่ลูกชายคนโต (แต่เป็นคนรอง) มีอายุ 20 ปี และสำเร็จการศึกษาระดับมัธยมแล้ว เป็นต้น (A cremation volume of Mr.Seri Panchumchit, Mrs.Liang Panchumchit, 1976, pp. 3-7)

แต่เดิมนั้น การมีบุตรมากสัมพันธ์กับการเพิ่มเติมแรงงานให้กับครอบครัวในระยะแรกของการปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5 ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงไม่นิยมส่งบุตรหลานเข้าโรงเรียนเพราะเห็นว่าเป็นความสูญเสียเปล่าทางแรงงาน (Osatharom, 1981, p. 128) และแม้กระทั่งในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 ก็ยังมีรายงานว่าเด็กนักเรียนในพื้นที่ต่าง ๆ นับร้อยคนทยอยลาออกจากโรงเรียนเพื่อไปช่วยผู้ปกครองทำมาหากิน โดยเฉพาะในฤดูทำนา (Nimmannorrawong, 2015, p. 82) อย่างไรก็ตาม ในระยะเวลาไม่นาน สามัญชนกลุ่มต่าง ๆ ก็ตระหนักดีว่าการศึกษาศสมัยใหม่จะช่วยหยิบยื่นโอกาสที่ดีขึ้นให้กับชีวิต โดยเฉพาะการเข้าสู่ระบบราชการทำงานมีเงินเดือน (Mead, 2009, pp. 66-92)

สำหรับครอบครัวกรรมพิธีข้าราชการที่บ้านและครอบครัวไม่ได้เป็นหน่วยในการผลิตอีกต่อไป เด็กจึงไม่มีความจำเป็นในฐานะแรงงานส่วนเสริม ในทางตรงกันข้ามพวกเขาตระหนักดีถึงผลประโยชน์ที่จะได้รับจากการศึกษาจึงพร้อมที่จะลงทุนให้กับ

การศึกษาของบุตรหลาน แต่ถึงกระนั้น รายได้หลักที่มาจากช่องทางเดียว นั่นคือ เงินเดือนราชการของผู้ชายหัวหน้าครอบครัวซึ่งอาจจะไม่เพียงพอในการส่งเสียบุตรทุกคน ดังนั้น สิ่งที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปก็คือพ่อแม่ได้กระจายความรับผิดชอบในเรื่องการเลี้ยงดูบุตรออกไปยังพี่คนโต ๆ ดังที่นายทหารคนหนึ่งได้รับคำสั่งจากบิดาว่า “ห้ามแต่งงาน” จนกว่าจะอุปการะน้อง ๆ ให้เรียนจบก่อนอย่างน้อย 4 คน (A cremation volume of Police General Mongkhon Surathin, 1991, unpagued)

ความเป็นพี่เป็นน้องเชิงอุปถัมภ์จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในช่วงเวลาดังกล่าว ในแง่นี้ “ความเป็นพี่” จึงซ้อนทับอยู่กับทั้งความเป็นพ่อ เป็นแม่ และการเป็นผู้อุปถัมภ์ เนื่องจากพี่คนโต (ไม่ว่าจะเป็นผู้ชายหรือผู้หญิง) มีหน้าที่ “ควบคุมดูแลน้อง ๆ ที่ยังเยาว์วัยอีกหลายคน” (A Cremation Volume of Mrs.Thom Thunthusawat, 1968, p. 9) จนกว่าทุกคนจะสามารถดูแลตัวเองได้หรือไม่ก็จนกว่าจะแยกย้ายไปมีครอบครัวของตัวเอง ดังนั้น จึงไม่ใช่เรื่องน่าแปลกใจอะไรที่บรรดาน้อง ๆ ในสมัยก่อนจะ “ได้รับการเกื้อหนุนจนเจือจางจากพี่ชายเสมือนลูกที่เดียว” (A cremation volume of Admiral Charas Bunbongkan, 1987, unpagued) และผู้ที่ผ่านประสบการณ์ดังกล่าวมาด้วยตนเองได้เรียกความสัมพันธ์เช่นนี้ว่าเป็นความสัมพันธ์แบบ “พี่ช่วยอุปการะน้อง และน้องก็เคารพเชื่อฟังพี่” (A cremation volume of Mr.Suwan Wanlikun, 1975, unpagued)

การที่เด็กกลายเป็นวัยที่จะต้องพึ่งพาคนอื่นแต่เพียงมิตินี้ทำให้พวกเขามองว่าผู้ที่อุปการะเลี้ยงดูแทนพ่อแม่ นั้นมีบุญคุณไม่ต่างจากพ่อหรือแม่ ดังนั้นน้องที่ได้รับการอุปถัมภ์จากพี่ที่ “ปกครองดูแลเอาใจใส่สั่งสอนอบรมแทนบิดามารดา” จึงต้องรู้สึกสำนึก “บุญคุณ...จะลืมเสียมิได้เลย” (A cremation volume of Lieutenant General Kat Katsongkham (Thian Kengradomying), 1967, unpagued) จนในบางครั้ง “น้อง ๆ ทุกคนก็ยึดพี่...เปรียบเสมือนบุพการี” (A cremation volume of Mr.Bench Wirayasiri, 1974, unpagued) ดังเช่นคำไว้อาลัยของน้องชายคนหนึ่งที่มีต่อพี่ชายของเขาซึ่งสะท้อนประเด็นดังกล่าวได้ดี ดังความว่า “เป็นการสูญเสียยิ่งใหญ่อีกครั้งหนึ่งของชีวิตผมในการจากไปของ พี่เบญจ วัชรศิริ ผู้ซึ่งมีพระคุณเหลือล้นจนไม่อาจกล่าวโดยละเอียดสมใจได้ จำได้มันและฝังในหัวใจอย่างมิรู้ลืมว่า พี่ได้อุปการะเกื้อหนุนมาตั้งแต่เป็นนักเรียนนายร้อยจนจบออกมารับราชการเป็นนายทหาร ไม่แต่เพียงเท่านั้น พี่ยังได้ดูแลช่วยเหลือตลอดมาด้วยการให้ทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อให้ น้อง ๆ ของพี่สาวของผมทุก ๆ คนได้มีภาวะความเป็นอยู่อย่างปกติสุขเท่าที่พี่สามารถจะช่วยเหลือได้ โดยสม่ำเสมอตราบจนพี่ได้จากพวกผมไป เราถือว่าพ่อและแม่เป็นบุพการี ผู้ซึ่ง

มีพระคุณล้นเหลือของบุตร เมื่อผมสิ้นพ่อและแม่ไปแล้ว ผมและน้อง ๆ ทุกคนก็ยึด พี่ทั้งสองเปรียบเสมือนบุพการีแทน ฉะนั้นการจากไปของพี่เบญจฯ จึงเป็นการสูญเสีย พ่อไปอีกครึ่งหนึ่ง และก็จะป็นรายสุดท้ายสำหรับพวกผม” (A cremation volume of Mr.Bench Wirayasiri, 1974, unpagged)

การอุปการะเลี้ยงดูน้อง ๆ ไม่ใช่บทบาทหน้าที่ของ “พี่ชาย” เท่านั้น แต่เราพบว่า “พี่สาว” คนโตก็ปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวอย่างไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน ตัวอย่างเช่น ความสัมพันธ์ในครอบครัวของนาง เยี่ยม สิริอัคนีการ ชาวกรุงเทพมหานคร เกิดเมื่อปี 2444 มีน้องชาย 2 คน โดยที่น้องคนเล็กมีอายุห่างจากนางเยี่ยมราว 7 ปี เมื่อนางเยี่ยมสำเร็จการศึกษารัวิชาชีพรุดอนอายุได้ 20 ปีและเข้ารับราชการเป็นครูที่โรงเรียนสตรีโชติเวช เมื่อปี 2464 นางเยี่ยมก็รับหน้าที่เป็นผู้อุปการะน้องชายมาโดยตลอด แม้แต่ตอนที่น้องชายสำเร็จการศึกษาและเข้ารับราชการแล้ว นางเยี่ยมก็ยังส่งเสียลูกของน้องชายจนเรียนจบชั้นอาชีวะอีกรุ่นหนึ่งด้วย ทำให้น้องชายเปรียบพี่สาวของตนว่าเป็นเหมือน “แม่คนที่สอง” ดังคำไว้อาลัยที่นายเยี่ยมเขียนให้นางเยี่ยมหลังเสียชีวิตว่า “เมื่อแม่ได้ล่วงลับไปแล้ว ข้าพเจ้าคงมีพี่สาวคนเดียวซึ่งถือเสมือนเป็นแม่คนที่สอง” (A cremation volume of Mrs.Yiam Siriakhanikan, 1970, unpagged) หรือเรื่องราวของผู้หญิงคนหนึ่งที่จะทอนการซ้อนทับกันระหว่างบทบาทของพี่สาวกับบทบาทของแม่ในชีวิตครอบครัวและความเป็นพี่น้องยุคเก่าได้เป็นอย่างดี ความว่า “พี่พัฒน์เป็นพี่สาวคนโตของพวกเรา ซึ่งเกิดจากพ่อและแม่เดียวกัน รวมที่มีชีวิตอยู่ 8 คน ขณะนั้น...ข้าพเจ้าเป็นน้องคนรองจากพี่พัฒน์ ที่มีอายุห่างจากพี่สาวคนโตถึง 8 ปี...เมื่อพี่พัฒน์ยังเป็นโสด โตกว่าพวกเรามาก พี่พัฒน์เป็นที่พึ่งและแม่คนที่สอง น้อง ๆ ต้องแบ่งออกเป็น 2 ชุด คือชุดโต ยุคนั้นเราเป็นนักเรียน พี่พัฒน์เป็นครู ดื่นเข้าขึ้นพี่พัฒน์ทำอาหารให้เรากินเรียบร้อย คุมเราแต่งตัวไปโรงเรียน เย็นลงช่วยคุณแม่ทำสวน กลางคืนช่วยสอนหนังสือพวกเรา...ส่วนชุดหลังคือพวกเด็ก ๆ ที่พี่พัฒน์มีชีวิตสมรสแล้ว ได้ย้ายตามสามีไปหลายแห่ง เช่น จะเขิงเทรกรุงเทพฯ ราชบุรี พี่รับน้อง ๆ เล็ก ๆ ไปอยู่ด้วย ไปอยู่เรียนหนังสืออย่างดี” (A Cremation volume of Mrs. Phannee Phityothi, 1941)

อย่างไรก็ตาม บางกรณี บทบาท “พี่ผู้อุปถัมภ์” ก็ไม่ได้จำกัดอยู่แค่ “พี่คนโต” เสมอไป แต่อาจเป็นพี่คนใดคนหนึ่งที่มีวัยวุฒิและมีหน้าที่การงานเอื้อต่อการดูแลน้องมากที่สุด ตัวอย่างเช่นครอบครัวของเจ้าอากาศเอกหญิง ชรินทร์พิทย์ สุทธิเสงี่ยม หรือชื่อเล่น “หนูหนึ่ง” ชาวกรุงเทพมหานคร เกิดเมื่อปี 2492 เป็นบุตรคนที่ 2

จากทั้งหมด 4 คน ของนาวาอากาศตรีเข้ม กับนางทิพวัลย์ สุขเสียม โดยพี่ชายคนโตของ จ.อ.ชรินทิพย์ รับราชการทหารเหมือนกันแต่มียศแค่ “จ่าอากาศโท” ส่วนน้องสาวอีก 2 คน ไม่ได้รับราชการทหารตามพี่และพ่อ ด้วยเหตุนี้ทำให้สถานะในบ้านของ จ.อ.ชรินทิพย์ จึงค่อนข้างสูงจน “เปรียบเธอเสมือนพี่ก็ได้” (A Cremation volume of Flight Sergeant Charintip Suttisangeim, 1942, p. 16) ถึงขนาดที่พ่อแม่หวังจะ “ฝากให้หนึ่งเป็นที่ฝังฝากฝังฝากใช้ ฝากพี่ฝากน้อง” (A Cremation Volume of Flight Sergeant Charintip Suttisangeim, 1942, p. 8) เลยกี่เดียว ไม่เว้นแม้แต่ผู้เป็นพี่คนโตยังยอมรับว่า “หนึ่งหนึ่งเป็นน้องของพี่แต่ศักดิ์เท่ากัน” (A Cremation Volume of Flight Sergeant Charintip Suttisangeim, 1942, p. 17) ด้วยเหตุนี้ จ.อ.ชรินทิพย์ จึงรับหน้าที่เป็นผู้อุปถัมภ์ทั้งพี่และน้องจนเรียกได้ว่า “เป็นทุกสิ่งของพี่และน้อง ๆ เสมือนแม่” (A Cremation Volume of Flight Sergeant Charintip Suttisangeim, 1942, p. 16) จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ในครอบครัวระหว่างพี่น้องช่วงก่อนทศวรรษ 2500 ให้ความสำคัญกับการที่พี่ (โดยเฉพาะพี่คนโต) ต้องอุปถัมภ์ค้ำชูน้อง ๆ ซึ่งกลายเป็นหน้าที่อย่างหนึ่งที่ผู้เป็นพี่ต้องปฏิบัติ ทำให้หนึ่งที่ “ได้รับอุปการะจากพี่นานาประการ” (A cremation volume of Mrs.Yiam Siriakhanikan, 1970, unpagged) มองเห็นสถานะของ “พี่” เป็น “ที่พึ่งและที่ปรึกษา เสมือนบิดามารดา” (A Cremation Volume of Mrs.Kui Hengphunthana, 1988, p. 28)

ในบางกรณี การที่พี่น้องยังสัมพันธ์กันในเชิงอุปถัมภ์หรือในเชิงพึ่งพากันอยู่สูงก็ทำให้ภรรยาได้รับผิดชอบเพียงแค่ระยะที่เกี่ยวข้องกับเธอ สามี และลูกเท่านั้น หากแต่ยังหมายรวมถึงสมาชิกคนอื่น ๆ ที่อาศัยอยู่ร่วมในครัวเรือนเดียวกันด้วย โดยเฉพาะถ้าภรรยาคนนั้นแต่งงานเข้าไปในบ้านของสามีผู้เป็นหัวหน้าครอบครัว ดังที่ลูกสาวของพระยาอนุมากราชชนที่ได้อ่อนความทรงจำถึงบรรยากาศภายในครัวเรือนใหญ่ที่มีคนสามช่วงอายุอาศัยอยู่ร่วมกัน คือ รุ่นปู่ย่า รุ่นพ่อแม่ (รุ่นนี้รวมถึงอาที่ยังไม่ออกเรือนอีก 3 คน) และรุ่นลูก (Sukumolnun, 2006, p. 91) และในบางครั้งก็มีญาติคนอื่น ๆ รวมทั้งลูกของเพื่อนพ่อจากหัวเมืองที่ถูกส่งเข้ามาเรียนหนังสือในกรุงเทพฯ เข้ามาอาศัยอยู่ด้วย (Sukumolnun, 1975, pp. 1-3) บรรยาการในครอบครัวลักษณะดังกล่าวเต็มไปด้วย “กลิ่นได้น้ำ” โดยเฉพาะในครอบครัวที่สะใภ้ (แม่ของเธอ) ย้ายเข้ามาอยู่ในบ้านผัวผู้กลายเป็นหัวหน้าครอบครัวแทนปู่จึงมีหน้าที่ในการดูแลน้อง ๆ ที่ยังไม่ออกเรือน พร้อม ๆ กับการดูแลลูกและเมียของตนเองด้วย (Sukumolnun, 2006, p. 54) ภรรยาอันหนักหน่วงจึงตกแก่ภรรยาผู้ที่จะต้องรับผิดชอบและจัดการ

ดูแลความเป็นไปต่าง ๆ ในครอบครัวที่มีสมาชิกจำนวนมากนี้ “แม่จึงไม่ใช่ทาสของสามีและลูกเท่านั้น ยังเป็นทาสของปู่ย่าและอาด้วย” (Sukumolnun, 1998, p. 23)

สรุป

การดำเนินชีวิตครอบครัวของผู้คนในสังคมนั้นเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ภายใต้โครงสร้างทางสังคมการเมืองที่ใหญ่กว่า ความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนที่ดำเนินวิถีชีวิตครอบครัวร่วมกันในสังคมคึกคักนั้นล่อเลียนมาจากความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ซึ่งเป็นรากฐานความสัมพันธ์ทางสังคมที่สำคัญในยุคจารีต การใช้ชีวิตในครัวเรือนจึงไม่แตกต่างมากนักกับการใช้ชีวิตในโลกของสังคมการเมืองภายนอก กล่าวคือผู้คนต้องปฏิบัติตามหน้าที่ทางชนชั้น ผู้ใหญ่ต้องให้การอุปถัมภ์ผู้น้อย มูลนายต้องให้การอุปถัมภ์ไพร่ในสังกัด เช่นเดียวกันกับหัวหน้าครอบครัวที่ต้องคอยอุปถัมภ์ค้ำชูดูแลสมาชิกจำนวนมากในครอบครัวของตน

ครอบครัวแบบ “ชีวิตในเรือนใหญ่” ยังคงดำรงอยู่ต่อมาในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยเฉพาะในชนชั้นเจ้านายและข้าราชการระดับสูง แม้กระทั่งในตอนทีระบบไพร่ทาสถูกยกเลิกไปแล้ว ผู้คนก็ยังนิยมฝากตัวกับเจ้านายอยู่ด้วยความหวังที่จะได้ดิบได้ดีจากความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ดังที่พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ได้บันทึกไว้ว่า “มหาดเล็กและข้าหลวงส่วนมากขออยู่ต่อไป แม้จะไม่ได้รับเงินเดือนเลยก็มี” (HRH Prince Chula of Chakrabongse, 2011, pp. 26–27) ส่วนสตรีผู้เกิดในครอบครัวข้าราชการชั้นพระยาคนหนึ่งได้ย้อนความทรงจำในวัยเด็กไว้ว่า บ้านที่เกิดมีเนื้อที่ 15 ไร่ มีสนามเทนนิส สนามฝึกม้าแข่ง และภายในขอบเขตนั้นก็มีบ้านอยู่อีกถึง 11 หลัง (A cremation volume of Lady Lekha Apaiwong, 1983, pp. 19–20) เช่นเดียวกันกับชีวิตของผู้หญิงที่เกิดในครอบครัวข้าราชการระดับสูงในสมัยรัชกาลที่ 6 ที่ให้ภาพบรรยากาศของชีวิตครอบครัวในเรือนใหญ่ มีสมาชิกหลายคนทีลดหลั่นกันเป็นลำดับชั้นและเป็นแรงงานในการผลิตในครัวเรือนไว้เป็นอย่างดีว่า “บ้านที่แม่อยู่เป็นเรือนหมู่ใหญ่จำนวน 8 หลังและมีเรือนบริวารอื่น ๆ ต่อไปอีกหลายเรือน... คุณปู่...ถึงพร้อมด้วยเกียรติยศและเงินทอง ได้รับเงินเดือนเดือนละ 900 บาท ค่ากับข้าวเลี้ยงคนในบ้านตกวันละ 1 บาท ถือว่าแพงมากแล้ว ส่วนเงินจากการขายพืชผลไม้ในสวนเป็นเรื่องรองลงมา ผลไม้ที่ขายได้คือทุเรียน มังคุด เงาะ และมะปราง นอกจากนี้นี่ยังมีรายได้จากขายดอกจำปาที่ปลูกไว้เนิ่นนาน ๆ ต้น เวลาสอยต้องสอยตั้งแต่ตีสี่ ต้องระดมบ่าวไพร่ผู้คนในบ้านไปสอย...เป็นรายได้ดีถึงเดือนละ 100 บาท...หลานและคนในบ้านทุกคนต้องคลานเข้าไปเมื่อไปพบคุณปู่ แล้วลงนั่งหมอบ

ลูกเคยขอให้แม่ทำให้ดูว่าต้องนั่งอย่างไรก็พบว่าเหมือนท่าของแม่พลอยตอนเข้าเผาศรีใจ” (A cremation volume of Mrs. Kanjanee Winijchaikul, 2001, pp. 16–18)

อย่างไรก็ตาม ชีวิตครอบครัวในลักษณะดังกล่าวอาจจะเป็นของเจ้านายและข้าราชการระดับสูงที่มีอยู่เพียงไม่กี่คนเท่านั้นในจำนวนข้าราชการทั้งหมดของสยามและมีแนวโน้มที่จะไม่สอดคล้องกับบริบทเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและสังคมมากขึ้นไปทุกที แม้กระทั่งในหมู่ชนชั้นเจ้านายเองก็รักษาชีวิตครอบครัวขนาดใหญ่ของตนเองเอาไว้อย่างยากลำบาก การดำรงชีวิตตามหลัก “ชดดียะมานะ” ด้วยการเลี้ยงคนไว้เป็นจำนวนมากนั้นทำได้ยากลำบากมากขึ้นทุกที (Mektrirat, 1992, pp. 31–33)

แม้ครอบครัวกระฎุมพีข้าราชการจะมีขนาดเล็กลงเมื่อเทียบกับครอบครัวของมูลนายในยุคก่อนหน้า กล่าวคือไม่ต้องบังคับควบคุมบรรดาไพร่ที่ถูกลดปล่อยให้เป็นอิสระอีกต่อ อีกทั้งกระฎุมพีข้าราชการจำนวนไม่น้อยก็ไม่นิยมการมีภรรยาหลายคนและหน้าที่ความรับผิดชอบทางด้านการครองเรือนก็เหมือนจะมุ่งเน้นมาจำกัดอยู่เฉพาะแค่การปรนนิบัติสามีที่เป็นผู้หาเงินเลี้ยงครอบครัวกับบรรดาลูก ๆ ของตนเองเพียงเท่านั้น แต่ในหลักฐานหลายชิ้นได้แสดงให้เห็นว่าชีวิตครอบครัวของกระฎุมพีข้าราชการยังไม่มีความเป็นส่วนตัวที่แท้จริงเพราะความสัมพันธ์ทางเครือญาติยังคงดำรงอยู่อย่างกระชับ นอกจากนั้น การที่ยังไม่มีนโยบายส่งเสริมการคุมกำเนิดก็ทำให้มักจะต้องมีส่วนร่วมในการรับผิดชอบชีวิตความเป็นอยู่ของบรรดาพี่น้องที่มีอายุแตกต่างกันไปด้วย ดังนั้น ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ซึ่งเป็นหัวใจของความสัมพันธ์ทางสังคมแบบจารีตจึงยังคงดำรงอยู่ แต่ลดขนาดลงมาจำกัดเฉพาะในหมู่คนที่มีความสัมพันธ์ทางสายเลือด ครอบครัวแบบกระฎุมพีข้าราชการจึงยังไม่ใช้ครอบครัวที่มีความเป็นส่วนตัวแบบครอบครัวในสังคมสมัยใหม่และการอุปถัมภ์ยังเป็นบทบาทสำคัญที่หัวหน้าครอบครัวจะต้องมีไปยังภรรยาและลูก รวมไปถึงพี่น้องและเครือญาติอีกมากที่เข้ามาพึ่งพาอาศัยอยู่ในครอบครัวเดียวกันอีกด้วย

ความเป็นพี่น้องในเชิงอุปถัมภ์ดังกล่าวจะค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปตามปัจจัยต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นนโยบายการควบคุมประชากร การผลิตซ้ำวาทกรรม “ลูกมากยากจน” หรือ “หญิงก็ได้ชายก็ดีมีแค่สอง” การเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับอนามัยเจริญพันธุ์ รวมทั้งการเปลี่ยนบทบาทของลูกจากที่เคยเป็นส่วนหนึ่งของ “แรงงาน” ที่มีบทบาทหน้าที่ทางเศรษฐกิจอยู่บ้างให้กลายเป็น “ภาระ” ทั้งทางเวลา ค่าใช้จ่าย และอารมณ์ความรู้สึกที่ผู้เป็นพ่อแม่จะต้องแบกรับจึงทำให้ครอบครัวสมัยใหม่นิยมมีบุตรน้อยลง

และมักจะมีในเวลาที่ไม่ห่างกันมากนัก นั่นคือต้องมีในช่วงที่พ่อแม่อยู่ในวัยที่เหมาะสมแก่การเจริญพันธุ์และมีความพร้อมที่จะลงทุน ลงแรง ลงเวลา และลงอารมณ์ ความรู้สึกกับบุตรได้อย่างเต็มที่ มาถึงตอนนี้ พี่น้องจึงอยู่ในวัยที่ไล่เลี่ยกันมากขึ้น ไม่มีภาระที่ต้องอุปถัมภ์ค้ำชูกัน แต่พวกเขาถูกสั่งสอนให้สัมพันธ์กันในเชิง “มิตรภาพ” (friendship) มากกว่า “พี่” จึงเริ่มกลายเป็น “เพื่อน” และไม่มีหน้าที่ที่จะต้องแสดง บทบาทของบิดาหรือมารดาต่อน้องอีกต่อไป

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง ความคิดและชีวิตครอบครัวของข้าราชการสยามช่วงทศวรรษ 2430 ถึงทศวรรษ 2470 โดยได้ทุนสนับสนุนการวิจัยจากคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร ประจำปีงบประมาณ 2565 สัญญาเลขที่ SOCHIS25650003

References

- Anuson ngan sop khong cha akat ek ying Charintip Suttisangeim* (in Thai). [A cremation volume of Flight Sergeant Charintip Suttisangeim]. (1942) Bangkok: Wat Pra Sri Maha That.
- Anuson ngan sop khong khunying Lekha Apaiwong* (in Thai). [A cremation volume of Lady Lekha Apaiwong]. (1983). Bangkok: Pho Sam Pan Phanich.
- Anuson ngan sop khong nai Bencha Wirayasiri* (in Thai). [A cremation volume of Mr.Bencha Wirayasiri]. (1974). Bangkok: Wat Somanas Wihan.
- Anuson ngan sop khong nai Chaem Sirihiran* (in Thai). [A Cremation volume of Mr.Chaem Sirihiran]. (1940). Bangkok: Wat Keaw Jam Fah.
- Anuson ngan sop khong nai Seri Panchumchit, nang Liang Panchumchit* (in Thai). [A cremation volume of Mr.Seri Panchumchit, Mrs.Liang Panchumchit]. (1976). Bangkok: Wat Ma Kuth Kasattiyaram.
- Anuson ngan sop khong nai Suwan Wanlikun* (in Thai). [A cremation volume of Mr.Suwan Wanlikun]. (1975). Bangkok: Wat Keaw Fha Julia Manee.
- Anuson ngan sop khong nai Waen Thetwisan* (in Thai). [A cremation volume of Mr.Waen Thetwisan]. (1987). Bangkok: Wat That Thong.

Anuson ngan sop khong nang Kanjanee Winijchaikul (in Thai). [A cremation volume of Mrs.Kanjanee Winijchaikul]. (2001). Bangkok: Wat Somanas Wihan.

Anuson ngan sop khong nang Kui Hengphunthana (in Thai). [A Cremation Volume of Mrs.Kui Hengphunthana]. (1988). Khon Kaen: Wat Nong Wang.

Anuson ngan sop khong nang Phannee Phityothin (in Thai). [A Cremation volume of Mrs.Phannee Phityothin]. (1941). Bangkok: Wat Som Manas Wihan.

Anuson ngan sop khong nang Prayong Mungthangtham (in Thai). [A cremation volume of Mrs.Prayong Mungthangtham]. (1986). Bangkok: Wat Somans Wihan.

Anuson ngan sop khong nang Ramchuan Isarangkun Na Ayutthaya (in Thai). [A cremation volume of Mrs.Ramchuan Isarangkun Na Ayutthaya]. (1973). Bangkok: Wat Somanas Wihan.

Anuson ngan sop khong nang Thom Thunthusawat (in Thai). [A Cremation Volume of Mrs.Thom Thunthusawat]. (1968). Lopburi: Wat Tha Lung.

Anuson ngan sop khong nang Yiam Siriakkanikan (in Thai). [A cremation volume of Mrs.Yiam Siriakkanikan]. (1970). Bangkok: Wat That Thong.

Anuson ngan sop khong phon tamruat ek Mongkhon Surathin (in Thai). [A cremation volume of Police General Mongkhon Surathin] (1991). Bangkok: Wat Trithot Thep Worawihan.

Anuson ngan sop khong phonrueatho Charas Bunbongkan (in Thai). [A cremation volume of Admiral Charas Bunbongkan]. (1987). Bangkok: Wat That Thong.

Anuson ngan sop khong phonrueatri luang Sangwonyutkit (Sangwon Suwanchip) (in Thai). [A cremation volume of Rear Admiral Luang Sangwonyutkit (Sangwon Suwanchip)]. (1973). Bangkok: Chaun Pim.

Anuson ngan sop khong phontho kat Katsongkhram (Thian Kengradomying) (in Thai). [A cremation volume of Lieutenant General Kat Katsongkhram (Thian Kengradomying)]. (1967). Bangkok: Wat Thep Sirin Tharawas.

- Anuson ngan sop khong Phrakasetsapkit (Num Wan KoMon)* (in Thai). [A cremation volume of Phrakasetsapkit (Num Wan KoMon)]. (1970). Bangkok: Wat Thep Sirin Tharawas.
- Boonyakate, T. (1973). *Kan khrongruean* (in Thai). [Household]. Bangkok: Bannakij Trading.
- Burke, P. (1993). *History and social theory*. New York: Cornell University Press.
- Charoenkul, T. (2008). *Kan khanan namsakun: Konkai khong rat nai kan sang samnuek chatniyom lae atta lak khwam pen chai* (in Thai). [Naming Surname: State mechanism in constructing nationalist consciousness and male identity] (Master's thesis). Bangkok: Thammasat University.
- Charoenporn, S. (2003). *Phap sanoe phuying nai wannakam thai chuang thotsawat 2530* (in Thai). [The representation of women in Thai literature of the B.E. 2530's: An analysis of interconnections with social issues] (Master's thesis). Chiang Mai: Chiang Mai University.
- Chusangsri, P. (1991). *Khwamkhit khong phuying nai nittayasan phuying phoso 2500–2516* (in Thai). [Woman's ideas in woman magazines 1957–1973] (Master's thesis). Bangkok: Thammasat University.
- Comenampad, W. (2004). *Dek kap khwam khatwang khong ratthaban phoso 2502–2519* (in Thai). [Children and the Thai government's expectations 1959–1976] (Master's thesis). Bangkok: Chulalongkorn University.
- Hareven, T. (1974). The family as process: The historical study of the family cycle. *Journal of Social History*, 7(3), 322–329.
- Hareven, T. (1977). Family time and historical time. *The Family*, 106(2), 57–70.
- Hareven, T. (1991a). The history of the family and the complexity of social change. *The American Historical Review*, 96(1), 95–124.
- Hareven, T. (1991b). The Home and the family in historical perspective. *Social Research*, 58(1), 253–285.
- HRH Prince Chula of Chakrabongse. (2011). *Koet wang pa rut samai somburanayasitthirat lae samai prachathippatai* (in Thai). [Born in Parusk palace: From absolutist era to democratic era] (14th ed.). Bangkok: River Books.

- Jory, P. (2021). *A History of manners and civility in Thailand*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Khun Chang khun Phaen chabap wat ko* (in Thai). [Khun Chang Khun Phaen Wat Ko Edition]. (2013). Chiang Mai: Silkworm Books.
- La Loubère, S. (2009). *Chotmai het la lu bae ratcha-anachak sayam* (in Thai). [La Loubère's Archives] (3rd ed.). Nonthaburi: Sripanya.
- Leesiritwita, C. (2008). *Phap sanoe khong phuchai nai nittayasan plukchai sueapa chuang pe phoso 2517-phoso 2527: Korani sueksa nittayasan man lae nittayasan num sao* (in Thai). [Representation of man in erotic-art magazine between B.C.1973-B.C.1984: A case study of man and Numsao] (Master's thesis). Bangkok: Thammasat University.
- Mead, K. (2009). *The rise and decline of Thai absolutism*. New York: RoutledgeCurzon
- Mektrirat, N. (1992). *Patiwat siam 2475* (in Thai). [Siam's 1932 revolution]. Bangkok: The Foundation for the Promotion of Social Sciences and Humanities Textbooks Project.
- Muksong, C. (2015). Chak mae si ruean thueng maeban thansamai kan tosu thang sinlatham phan maeban lang patiwat 2475 thueng thotsawat 2500 (in Thai). [From mae sri ruean to modern housewife: The moral struggle through housewife after 1932 revolution to 1960s]. *Chum Thang Indo-Chin: A Landscape of Southeast Asian Intellectuals*, 4(7), 95-115.
- Nimmannorrawong, P. (2015). *Prawattisat dek lae wai dek chuang ton rattanakosin thueng kan patirup kan pokkhong samai ratchakan thi 5* (in Thai). [The history of children and childhood during the early Bangkok period to the Chakri Reformation] (Master's thesis). Bangkok: Thammasat University.
- Osatharom, W. (1998). *Kansueksa nai sangkhom thai phoso 2411-phoso 2475* (in Thai). [Education in Thai society 1868-1932] (Master's thesis). Bangkok: Chulalongkorn University.

- Peesalee, V. (2012). *Chiwit yam khamkhuen nai krungthep phoso 2427–2488* (in Thai). [Life after dark in Bangkok, 1884–1945] (Master's thesis). Bangkok: Chulalongkorn University.
- Perfetti, L. (2019). In private: The individual and domestic community. In J. F. Ruys & C. Monagle (Eds.), *A cultural history of the emotions in the medieval age* (pp. 119–132). London: Bloomsbury.
- Phantprasit, P. (2013). *Khwaam plianplaeng khong chiwit lae khwamrusuek nuekkhit khong phuying chonchanklang radap lang tangtae chuang thotsawat 2530 thueng patchuban* (in Thai). [Transition of Life and mentality of the lower middle class women from the late 1980s to the present] (Master's thesis). Chiang Mai: Chiang Mai University.
- Pradistasil, C. (1990). *Setthasatkanmueang wa duai kan wang phaen khropkhrua khong thai: Sueksa chak krabuankan nayobai* (in Thai). [Political economy of the family planning in Thailand: Study from the policy process] (Master's thesis). Bangkok: Thammasat University.
- Putthapanasub, P. (1996). *Krabuankan nai kan kamnot nayobai wangphaen khropkhrua khong prathet thai* (in Thai). [Process of family planning policy setting in Thailand] (Master's thesis). Bangkok: Chulalongkorn University.
- Reynolds, C. J. (2007). *Chaosua khunsuek sakdina panyachon lae khon saman: Ruam botkhwam prawattisat khong Craig J. Reynolds* (in Thai). [Merchant, warrior, lords, intellectual and commoner: Historical article collection of Craig J. Reynolds]. Bangkok: The Foundation for the Promotion of Social Sciences and Humanities Textbooks Project.
- Sakulleaw, N. (2021). *Withi witthaya khong kansueksa prawattisat thai: Sueksa chak witthayaniphon sakha prawattisat nai prathet thai thotsawat 2520–thotsawat 2550* (in Thai). [Methodology of Thai historical studies: Study from thesis in history in Thailand, 1960s–1990s]. Phitsanulok: Department of History, Faculty of Social Sciences Naresuan University.

- Sakulleaw, N. (2023). *Kan ngan khwam rak lae chiwit khropkhrua khong chonchanklang tangtae thotsawat 2520* (in Thai). [Work, love, and family life of middle class from 1980s]. Chiang Mai: Ruen Keaw Printing.
- San Somdet Phak 3* (in Thai). [Letters of the Princes episode 3]. (1956). Bangkok: Khang Wittaya.
- Sattayanurak, A. (2022). *Kan plianplaeng lokkathat khong chonchan phunam thai tangtae ratchakan thi 4 thueng phutthasakkarat 2475* (in Thai). [Perspective changing of Thai elite from King Rama 4 to 1932] (4th ed.). Bangkok: Sommut.
- Sattayanurak, A. (2023). *Duai rat lae sat ching: Rabop arom khwamrusuek nuekkhit chariyatham haeng rat lae khwam suesat thi phanpaen* (in Thai). [With the state and truth: Emotional regime, state ethics, and variable honesty]. Bangkok: Matichon.
- Sattayanurak, S. (2015). Khropkhrua khrua yat lae khwam samphan rawang phet nai sangkhom ayutthaya [Family, kinship, and gender relation in Ayutthaya's society]. In A. Sattayanurak (Ed.), *Prawattisat rat thai lae sangkhom thai* (in Thai). [History of State and Society in Thailand] (pp. 19–64). Chiang Mai: Chiang Mai University Press.
- Sukhlabhkitch, S. (2013). *Phua diao mia diao nai sangkhom thai samaimai chak thotsawat 2410 thueng thotsawat 2480* (in Thai). [Monogamy in modern Thai society, 1870s–1940s] (Master's thesis). Bangkok: Chulalongkorn University.
- Sukhlabhkitch, S. (2022). Mae lae maeban samaimai: Phuying di khwampen thai lae witthayasat thotsawat 2460–2490 (in Thai). [The modern mother-and-housewife: Good women, Thainess, and science, 1920s–1950s]. *Thammasat Journal of History*, 9(1), 125–156.
- Sukumolnun, S. (1975). *Sat haeng ban* (in Thai). [Home's science]. Bangkok: Kledthai.
- Sukumolnun, S. (1998). *Sarakhadi chiwaprawat Som Si Su Ku Mon Nan* (in Thai). [Biographical documentary of Somsri Sukumolnun] (2nd ed.). Bangkok: Sarakadee.

- Sukumolnun, S. (2006). *Pho, Phraya Anuman Rat Thon* (in Thai). [My father, Praya Anunamrachathon] (3rd ed.). Bangkok: Sathirakoses–Nagapradipa Foundation.
- Thanomsassana, S. (2015). *Kan plianplaeng thang khwamkhit khong chonchanklang thai kap rueang anlen thai samaimai thotsawat 2460–thosawat 2480* (in Thai). [The changing perspective of the Thai middle class and modern Thai fiction, late 1910s–late 1940s] (Doctoral dissertation). Bangkok: Chulalongkorn University.
- Wongyannawa, T., & Friends. (2018). *Khropkhrua chinta kam: Bot wiphak wa duai chumchon kan pokkhong lae rat* (in Thai). [Imagined family: Critique of community, governance, and state]. Bangkok: Illuminations Editions.
- Yodhong, C. (2023). *Lang ban khana ratsadon: Khwam rak patiwat lae kan tosu khong phuying* (in Thai). [Behind the people’s party’s home: Love, revolution, and the struggle of women]. (2nd ed.). Bangkok: Matichon.